
HOOFDSTUK VI

BESLUIT

VI.1. WAT NOG TE DOEN STAAT

Antwoord moet hierna nog gegeven worden op de twee vragen, die tot dit vergelijkende rechtshistorische onderzoek leiden. Het antwoord op de eerste van die vragen -die naar de convergentie of divergentie in de ontwikkeling van het Nederlandse en het Indonesische huwelijksrecht sinds 1945- laat zich afleiden uit hetgeen werd geconcludeerd in de vier voorgaande hoofdstukken. Dat antwoord kan met een grote mate van stelligheid worden gegeven en dat wordt gedaan in de direct hiernavolgende zeer korte paragraaf. Het antwoord op de tweede vraag, die het 'waarom' van de convergentie of divergentie betreft, kan, zoals reeds in het inleidende hoofdstuk opgemerkt, slechts een zeer voorlopig karakter hebben. Wat wordt geboden, is een verklaringshypothese, geen gewaarmerkte verklaring. In de relatief omvangrijke paragraaf VI.3., tevens de slotparagraaf, komt het tweede deel van de probleemstelling, vermeld op p. 149 e.v. aan de orde.

VI.2. DE ONTWIKKELING VAN HET NEDERLANDSE EN HET INDONESISCHE HUWELIJSRECHT: CONVERGENTIE OF DIVERGENTIE?

Tussen 1838 en 1945 vinden in de Nederlandse huwelijkswetgeving weliswaar op onderdelen tal van veranderingen plaats, maar in essentie blijft zij gedurende die ruim honderdjarige periode ongewijzigd. Het huwelijksrecht in Nederland uit dat tijdvak kan met een paar woorden als volgt gekenschetst worden. Het is recht, waarin tot uitdrukking komt, dat in de dagen van de republiek, maar ook nog in de vroege fase van de herwonnen zelfstandigheid onder een monarchale staatsvorm, het calvinistische protestantisme sterk de maatschappelijke waarden en normen bepaalt. Binnen het (monogame) huwelijk is de vrouw ondergeschikt aan de man en zelfs economisch handelingsonbekwaam. Ontbinding van het huwelijk is mogelijk, maar alleen dan wanneer -een minstens vijfjarige scheiding van tafel en bed daargelaten- door de gedaagde partij aan de eisende partij welbewust een groot leed is toegebracht (overspel, kwaadwillige verlaten, mishandeling, misdrijf).

Ten tijde van de komst der Nederlanders daar bestaat binnen de Indonesische archipel een groot aantal huwelijksrechtelijke stelsels van gewoonterechtelijke

aard, terwijl er daarnaast het huwelijksrecht der grote wereldgodsdiensten gelding heeft. (Hindoeïsme en boeddhisme hebben tegenover de islam hun positie niet geheel en al prijs behoeven te geven en anderzijds heeft hier en daar het christendom door toedoen van de Portugezen voet aan de grond gekregen.) In de dagen van de VOC is de bemoeienis van de Nederlandse autoriteiten met huwelijksrechtelijke verhoudingen binnen de kolonie uiterst gering, maar na de totstandkoming van het Koninkrijk der Nederlanden in de vroege 19de eeuw neemt deze belangrijk toe. Allereerst wordt in de Kolonie in 1848 een voor de daar verblijf houdende Europeanen geldend Burgerlijk Wetboek afgekondigd, dat nagenoeg identiek is met het bijna 10 jaar eerder in Nederland van kracht geworden Burgerlijk Wetboek (NBW). Gelijktijdig met de invoering van het Indische Burgerlijk Wetboek (IBW) in 1848, wordt een wettig huwelijk tussen een christen en een niet-christen (tot dien was zo'n huwelijk in de Kolonie verboden) mogelijk gemaakt en aan regeling onderworpen. (Inlanders en met hen gelijkgestelden, die met Europeanen trouwen, onderwerpen zich aan het recht van de laatsten.) Vervolgens wordt in 1898 een regeling van kracht betreffende de huwelijken tussen personen, die aan verschillende rechtsstelsels zijn onderworpen (Regeling op Gemengde Huwelijken-RGH). Eveneens dient hier te worden vermeld de maatregel, waardoor personen van Chinese afstamming vanaf 1917 ook aan het IBW onderworpen zijn. De Ned.-Indische overheid houdt zich weliswaar verre van bemoeienis met het islamitische recht van de overgrote inheemse meerderheid, maar wel gaat zij rond 1930 registratie verlangen van huwelijken en verstotingen onder de islamieten. Tenslotte dient gewag te worden gemaakt van de inwerkingtreding van de Huwelijksordonnantie Christen-Inlanders (HOCI) in 1933. De huwelijken van christen-Indonesiërs worden er door onderworpen aan overheidsbepalingen, die deels dezelfde zijn als de voor Europeanen en Chinezen geldende, maar voor het overige tegemoetkomen aan de adatregels van deze bevolkingscategorie. Wanneer Nederland Indonesië dan na de Tweede Wereldoorlog moet prijsgeven, is door het koloniale bewind op de inheemse islamitische en adatrechtelijke huwelijksregelingen geen enkele inbreuk gepleegd, maar is wel gecodificeerd Westers recht gepenetreerd. Het huwelijksrecht, geldend voor de snel slinkende groep der Europeanen, de (overwegend in Indonesië blijvende) Chinezen en de (eveneens blijvende) Christen-Indonesiërs, concordeert nagenoeg geheel of gedeels met dat van het voormalige 'moederland' anno 1945.

Is het Nederlands huwelijksrecht totdien zeer lang in essentie eigenlijk onveranderd gebleven, na de Tweede Wereldoorlog ondergaat het fundamentele veranderingen, die overigens vrijwel geheel tot stand komen vanaf de jaren zestig. Schetste de befaamde Amerikaanse socioloog Ernest Burgess de ontwikkeling van het modern-Westerse gezin ooit als een evolutie van 'institution' naar 'companionship', dezelfde kenschets kan worden gegeven van de ontwikkeling in het rechtsdenken over het huwelijk in Nederland in de laatste halve eeuw. Het huwelijk evolueert in dat denken echter niet alleen van een

institutie, die om het maatschappelijk heil in stand dient te blijven, naar een aan de huwelijkspartners satisfactie verschaffende band, het verliest daarin ook zijn eerdere onaantastbare positie van enig duldbare seksuele en voortplantingsrelatie. (De sinds ongeveer 1970 snel in de samenleving inburgerende ongehuwde samenwoning vindt een juridische regeling, waardoor de voordelen van het huwelijk voor het individu belangrijk worden gerelativeerd.) Wat het huwelijk als 'companionship' aangaat, springen als voornaamste veranderingen naar voren de aanzienlijke statusverhoging van de vrouw, alsmede de zeer verruimde ontbindingsmogelijkheid van het huwelijk ingevolge de nieuwe regelingen. Zowel in het één als het ander komt de individualisering van het huwelijksrecht in alle onmiddellijkheid naar voren.

In het zelfstandig geworden Indonesië blijven nog bijna 30 jaar lang de huwelijksrechtelijke regelingen, stammend uit de Nederlandse tijd, van kracht, niettegenstaande een sterke behoefte aan een uniforme, voor alle burgers geldende regeling. Dan gelukt het uiteindelijk, zo'n regeling tot stand te brengen. Het wetsontwerp uit 1973 ademt, zoals eerder uiteengezet, de geest van het IBW en de HOCl, dus die van het Nederlandse huwelijksrecht uit de dagen van de zelfstandigwording. De bijzondere staatsrechtelijke verhoudingen, die zich in Indonesië voordoen, maken het mogelijk, dat uit dit ontwerp een wet voorkomt, waarvan de strekking een volledig andere is. Die Wet van 2 januari 1974 doet o.m. een godsdienstige huwelijksvoltrekking voorafgaan aan de registratie van het huwelijk van overheidswege en verschaft aan islamitische mannen de mogelijkheid om gelijktijdig met meer vrouwen gehuwd te zijn.

Het voorgaande maakt voldoende duidelijk, welke ontwikkeling zich sinds 1945 in de twee landen voltrekt, nadat zich tijdens de koloniale periode in Indonesië een mate van concordantie van het huwelijksrecht met het Nederlandse was gaan voordoen. De convergentie van eertijds maakt plaats voor een divergentie. Terwijl in Nederland de huwelijkswetgeving een volledig seculier en op het individu afgestemd karakter verkrijgt, gaat de nationale huwelijkswet van Indonesië de islamitisch-institutionele huwelijksopvatting tot uitdrukking brengen.

VI.3. POGING TOT VERKLARING

De oorzaken van de gevonden divergentie tussen de Nederlandse en de Indonesische huwelijksrechtelijke ontwikkeling in de post-koloniale periode dienen in ieder geval in het sociologische vlak te worden gezocht. Tot stand komende rechtsregels zijn namelijk altijd het resultaat van binnen de samenleving gehuldigde waarden en normen, alsook daarbinnen gevestigde belangen, die, als het ware, door 'filtering' in bedoelde regels tot gelding komen. Het zijn, meer gepreciseerd, de onderlinge machtsverhoudingen tussen de bij het wetgevingsproces betrokkenen, die bij concurrerende opvattingen en/of belangen bepalen,

in welke mate elk van deze opvattingen en belangen in de rechtsregels hun neerslag vinden. In de sociologie zijn evenwel twee wijzen van kijken naar de werkelijkheid in zwang, die te boek staan als de micro- en de macro-sociologische zienswijze. Achter die twee sterk uiteenlopende zienswijzen liggen verschillende theoretische opvattingen van de maatschappelijke werkelijkheid - elementarisme en holisme-, maar hier behoeft daarop niet nader te worden ingegaan. In dit verband beperk ik mij tot de beide wijzen van kijken als zodanig. Bij de micro-sociologische occupatie met de maatschappelijke werkelijkheid dan wordt gezien naar een zeer beperkt deel van die werkelijkheid, maar de observatie daarvan vindt zodanig nauwkeurig en met zoveel aandacht voor het kleinste detail plaats, alsof een natuurwetenschapper met een microscoop bezig is. Bij de macro-sociologische benadering van het maatschappelijk leven wordt daarentegen de gehele maatschappij globaal in het oog gevat en gaat de aandacht uit naar saillante kenmerken van die maatschappij, die relevant lijken in verband met het onderzochte probleem. In beginsel nu lijkt zowel de micro-sociologische als de macro-sociologische benadering van het zich hier voordoende probleem -de verklaring van de divergentie in de ontwikkeling van het Nederlandse en Indonesische huwelijksrecht na 1945- geëigend. Dat ik niettemin aan laatstgenoemde benadering de voorkeur heb gegeven, komt voort uit de aard van de beschikbare gegevens. Zou ik het probleem micro-sociologisch hebben benaderd, dan zou ik gedwongen zijn geweest, in een bijzonder tijdrovend onderzoek zelf de benodigde gegevens bijeen te brengen, want tot dusverre zijn dienaangaande door anderen geen micro-sociologische studies verricht. Het macro-sociologisch benaderend, kan ik echter gebruik maken van door anderen verzamelde data, die wat Nederland betreft zelfs zeer ruim aanwezig zijn.

Mij eerst bezig houdend met de Nederlandse situatie moet ik voor alle duidelijkheid eerst ingaan op de ontwikkeling, die wat betreft het empirisch onderzoek in de intieme levenssfeer zich sinds de late jaren vijftig voltrekt. Totdien is Nederland nagenoeg ononderzocht gebleven, maar in 1957, 1958 en 1959 verschijnen resp. te Wageningen, Leiden en Groningen drie proefschriften over het Nederlandse gezin.¹ Intussen is ook te Groningen en Wageningen een lectoraat in de gezinssociologie ingesteld, waarmee daar een belangrijke structurele voorwaarde is vervuld voor de voortgang van het gezinssociologische onderzoek. Ook aan twee andere academische instellingen krijgt spoedig nadien de gezinssociologie vaste grond door de benoeming van Kroondocenten, te weten, aan de Utrechtse Universiteit en aan die van Nijmegen. Dan dient in dit verband nog vermeld de oprichting van het NISSO (het Nederlands Instituut voor Sociaal-Sexuologisch Onderzoek) in de late jaren zestig en van het NIDI

---

¹ Kooy, G.A.; Het veranderend gezin in Nederland. Van Gorcum, Assen, 1957.
Saal, S.D.; Het Boerengezin in Nederland. Van Gorcum, Assen, 1958. Ishwaran, K.; Family life in the Netherlands. Van Nostrand, N.Y.; The Plague, 1959.

(nu: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut) in de vroege jaren zeventig. Zo zijn vier academische en twee buiten-universitaire centra ontstaan, van waaruit of onder auspiciën waarvan op aanzienlijke schaal empirisch onderzoek naar seksualiteit, huwelijk en gezin in verleden en heden bedreven gaat worden. Tot stand komen sinds de jaren vijftig vele honderden publicaties van geringere en ruimere omvang, waarin verslag wordt gedaan van door de auteurs verricht onderzoek naar de ontwikkeling van de opvattingen en gedragingen met betrekking tot seksualiteit, huwelijk en gezin gedurende de laatste ongeveer 45 jaar. Onder die publicaties laat zich direct een diversiteit van theoretische invalshoeken en een uiteenlopendheid van methodische benaderingen onderkennen, maar de onderzoekuitkomsten zijn in hoge mate gelijklopend en/of consistent. Bijeen leveren zij het overvloedige bewijsmateriaal, dat in Nederland vanaf direct na de Tweede Wereldoorlog tot in de vroege jaren zestig wat betreft de opvattingen over het huwelijk nauwelijks iets verandert, maar, dat zich daarna, als het ware, een aardverschuiving in de huwelijksopvattingen voordoet en blijft voordoen. Daarnaast wordt uit die vele publicaties bijeen duidelijk, dat de veranderingen in het Nederlandse huwelijksrecht, die in de bedoelde periode optreden, uitdrukking geven aan de veranderingen in de publieke opinie, die hier worden bedoeld.

Ofschoon de Duitse bezetting in menig geval een band smeedt tussen mensen van verschillende godsdienstige en maatschappij- beschouwelijke overtuiging, brengt de onderdrukking door nazi-Duitsland nauwelijks verandering teweeg in het maatschappelijk bestel. Direct na het herstel van de onafhankelijkheid komt het specifiek-Nederlandse zuilenbestel weer met dezelfde, gelijkgezinden verbindende en andersdenkenden van elkander isolerende, kracht naar voren als vóór de oorlog het geval was. Vooral katholieken en van de gereformeerde kerken deel uitmakende calvinisten, resp. zo'n bijna 40 en goed 10% van de totale bevolking vormend, hebben een eigen sub-samenleving geschapen door op alle mogelijke levensterreinen (onderwijs, economie, gezondheidszorg, recreatie, enz.) eigen organisaties te creëren. Dankzij deze eigen organisatievorming blijven de traditioneel-kerkelijke huwelijksopvattingen onder katholieken en calvinisten krachtig verinnerlijkt, terwijl leerconform levensgedrag ook door intensieve sociale contrôle in stand wordt gehouden.

Voor de katholieken uit het eerste anderhalf decennium na de Tweede Wereldoorlog is het nog steeds normaal, dat hij of zij seksualiteit alleen geoorloofd acht binnen het huwelijk en deze binnen die als sacrament beleefde relatie primair gericht acht op voortplanting. (Het gebruik van voorbehoedmiddelen, anders dan de zgn. periodieke onthouding, wordt dan ook afgewezen. Wie er, omdat het leven nu éénmaal soms sterker is dan de leer, toch gebruik van maakt, betaalt dan doorgaans met niet geringe schuldgevoelens.) Ook wordt door die naoorlogse katholieken nog altijd, analoog aan de binnen de kerkelijke leer naar voren gebrachte verhouding tussen Christus en zijn gemeente, een aanzienlijk rangverschil tussen de echtgenoten ervaren. De vrouw is in het huwelijk aan de

man ondergeschikt. Last but not least valt hier te wijzen op de vurige verwerping door bedoelde katholieken van de echtscheiding. "Wat God verbonden heeft, scheid de mens niet!" De uitweg uit een volstrekt onleefbaar huwelijk is de (uiterst moeilijk verkrijgbare) nietigverklaring door de kerkelijke rechtbank of de scheiding van tafel en bed, waarom aan de burgerlijke rechter wordt verzocht.

De huwelijksbeleving der direct-naoorlogse calvinisten verschilt weliswaar op enkele punten van die van hun katholieke tijdgenoten -zo is voor hen echtscheiding in beginsel mogelijk-, maar ook de calvinistische huwelijksopvatting is een bijzonder strenge. Overigens wordt in het demografisch gedrag de zeer anti-sensualistische, voortplantingsgerichte en institutionalistische opvatting van katholieken en calvinisten tot uitdrukking gebracht door, in vergelijking met de rest van de bevolking, zeer hoge geboortecijfers en zeer lage echtscheidingscijfers.

Wat de overige bevolkingsdelen aangaat -de ruim 30% Nederlands hervormden, de enkele procenten anderskerkelijken, alsmede de meer dan 15% zich buitenkerkelijk noemenden-, onder hen worden enerzijds even strikte huwelijksopvattingen als onder katholieken en gereformeerden aangetroffen. Onder deze bevolkingsdelen zijn anderzijds op ruime schaal meer libertijnse opvattingen vertegenwoordigd. Het is eigenlijk overbodig hierbij nog op te merken, dat de opvattingen onder de rechtzinnig-christelijken binnen dit gemêleerd geheel het meest, onder de vrijzinnigen veel minder en onder de buitenkerkelijken het minst overeenkomen met die der katholieken en gereformeerden. Wel dient er de nadruk op te worden gelegd, dat het denken (gevoelen) over het huwelijk onder de tolerante buitenkerkelijken uit de direct-naoorlogse periode nog altijd sterk christelijk gestempeld is. Om een paar dingen te noemen: vrijwillige kinderloosheid wordt door hen zeer overwegend afgewezen en echtscheiding, zeker bij aanwezigheid van zorgafhankelijke kinderen, wordt als ernstig moreel falen van minstens één van de twee partners beschouwd.

Omstreeks het begin van de jaren zestig worden in de Nederlandse samenleving een aantal ontwikkelingen manifest, die doen begrijpen, dat de periode van wederopbouw na een Duitse bezetting, die enorm veel materiële en immateriële schade berokkende, is voltooid. Eén van die ontwikkelingen is een sterke toename van de koopkracht onder alle lagen van de bevolking. Een andere is een snelle verbreiding van de massacommunicatie door de komst van het tv-toestel in zeer vele huiskamers. Ook valt te noemen een sterk toenemende ruimtelijke mobiliteit tegen de achtergrond van de al genoemde vergroting van koopkracht en de verwerving van de gezinsauto. Daarnaast nog is de deelname van jongeren aan het secundair onderwijs sinds de late jaren vijftig snel gegroeid. Verder komt een zeer doeltreffend anticonceptivum, de pil, beschikbaar. Zeker mag in dit verband evenmin worden vergeten een versnelde secularisatie, die zich uit in breken met de kerk, ontzuiling en/of, indien de band met de kerk blijft, verwerping van traditioneel-kerkelijke opvattingen. Het laat zich denken,

dat bij al deze snelle veranderingen de tot dusverre gehuldigde opvattingen over seksualiteit, huwelijk en gezin onder zware druk komen te staan. In ieder geval, ook die opvattingen veranderen plotseling snel. Wat de leerstellige kerken altijd verkondigd hebben en wat door zo velen als de waarheid is aanvaard, verliest voor de meesten uit die velen zijn geloofwaardigheid.

In de eerder genoemde gezinssociologische, sociaal-seksuologische en demografische onderzoeksverslagen is een veelheid van bijzonderheden over de versnelde verandering in de opvattingen met betrekking tot seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland sinds de jaren zestig aan te treffen. Ik kan hier echter goeddeels volstaan met het weergeven van enige tijdreeksen, die zijn ontleend aan het zeer recent, in mei 1991 verschenen proefschrift van Henk de Feijter, getiteld: 'Voorlopers bij demografische veranderingen'. Voornoemde auteur stelde zich ten doel, op te helderen, wie inzake de veranderende opvattingen en gedragingen met betrekking tot seksualiteit, huwelijk en voortplanting in Nederland sinds de jaren zestig de voorlopers waren. Daartoe maakte hij vnl. gebruik van een aantal databestanden -gegevens van voor Nederland representatieve steekproefonderzoekingen-, die aanwezig zijn in het Steinmetz-archief en op het NIDI. Deze zgn. secundaire analyse van door andere onderzoekers verzamelde gegevens bracht aan het licht, dat de voorlopers aangaande de nieuwe opvattingen vooral waren hoog ontwikkelde, buitenkerkelijke, in de grote stad gedomicilieerde jongeren. Niet minder interessant is echter De Feijter's bevinding, dat die nieuwe opvattingen zich in hoog tempo onder de grote meerderheid van de overige bevolking verbreidden. Laat mij nu echter ingaan op de cijfers uit de dissertatie, waaruit richting en tempo van de veranderingen in opvattingen binnen de Nederlandse bevolking blijken.

Aan het proefschrift zijn veranderende opvattingen onder de Nederlandse populatie te ontlenen wat betreft vóórechtelijk geslachtsverkeer, de welzijnsbijdrage van het huwelijk, de voortplantingsfunctie van het huwelijk, de echtscheiding en het samenwonen van seksuele partners zonder huwelijk. In het algemeen worden hierna de cijfers over één en ander zeer beperkt weergegeven, maar in zijn volledigheid wordt weergegeven de tabel, die betrekking heeft op de beoordeling van de coïtus, die een meisje met een jongen heeft, terwijl zij weinig voor hem voelt. Voor vijf verschillende jaren liggen op dit punt de meningen procentueel als volgt verdeeld:

	1968	1970	1975	1980	1985
oneens	97	86	74	65	55
geen mening	1	5	12	16	23
eens	2	9	13	19	23

Het is duidelijk, dat in de periode, waarop de tabel betrekking heeft, de mening van de bevolking over voorechtelijke vrijheden van het meisje enorm is veranderd. Vindt in 1968 nog bijna een ieder, dat geslachtsgemeenschap niet mag bij ontbrekende diepe affectie van het meisje voor haar partner, in 1985 is slechts goed de helft van de populatie bij die mening blijven persisteren. Het zal intussen niet verbazen, dat in dezelfde periode door belangrijk minder mensen bezwaar wordt gemaakt tegen de vóórechtelijke coïtus, wanneer het meisje en haar partner huwelijksplannen hebben. In 1968 stemt 57% de ondervraagden uitdrukkelijk met de coïtus bij huwelijksplannen in, in 1970 is dat 60% en in 1981 87%.²

In drie verschillende jaren is aan representatieve steekproeven de vraag voorgelegd, of gehuwden gelukkiger zouden zijn dan ongehuwden. Op de betekenis van die vraag laat zich wel iets afdingen, maar zijn beantwoording lijkt toch enige indicatie te geven van de waardering voor het huwelijk als bron van menselijk welzijn. Welnu, in 1965 vindt nog 60% van de geënquêteerden uit een nationaal-representatief sample het getrouwd-zijn te verkiezen boven het onge-trouwd-zijn, maar in 1975 is dat teruggelopen tot een derde en in 1983 tot 20% van de ondervraagden uit vergelijkbare samples. In ieder geval suggereren deze cijfers sterk, dat tussen het midden van de jaren zestig en dat van de jaren tachtig de hoogschatting van het huwelijk in Nederland belangrijk is afgenomen.³

Enige jaren na de introductie van de zgn. pil (1963) ziet het grootste deel van de Nederlandse populatie reeds geen bezwaar meer tegen geboorteregeling en -beperking. Zij, die één en ander in het geheel niet acceptabel of slechts soms acceptabel achten, vormen, volgens De Feijter, in 1965 echter nog altijd goed 40% van de bevolking. In 1981 is hun aandeel teruggelopen tot ruim 30%, waarbij valt aan te tekenen, dat de principiële tegenstanders slechts een zeer gering deel van de gehele groep vormen. Veel interessanter is evenwel de veranderende mening aangaande de vrijwillige kinderloosheid van gehuwden. In 1965 zegt ongeveer tweederde van de respondenten vrijwillige kinderloosheid van getrouwde paren onacceptabel te vinden, maar al in 1970 is dat teruggelopen tot minder dan een derde, in 1975 tot minder dan 20%, in 1980 tot minder dan 10%, waarna (1983 en 1985) het percentage tegenstanders nauwelijks meer verandert.⁴ Misschien is het overbodig om nog toe te voegen, dat de relatief weinige principiële tegenstanders van anti-conceptie gebruik en van vrijwillige kinderloosheid van gehuwden ongeveer dezelfde zijn (conservatieve katholieken en aanhangers van 'Klein rechts').

---

² Feijter, H. de; Voorlopers bij demografische veranderingen. NIDI, 's Gravenhage, 1991, pag. 72.

³ Ibid., pag. 50.

⁴ Ibid., pag. 76.

Tot dusverre is via vertegenwoordigende steekproeven de mening van de Nederlandse bevolking over echtscheiding een zevental keren opeen (vanaf 1965 tot 1983) getoetst. De Feijter gaat op die meningspeilingen vrij uitvoerig in. Een geheel verantwoorde vergelijking valt evenwel alleen te maken tussen de uitkomsten van onderzoek, gedaan in resp. 1965, 1975 en 1983. In die jaren is aan de respondenten de vraag voorgelegd, of echtscheiding toelaatbaar is bij een slecht huwelijk, als er kinderen thuis wonen. In het eerstgenoemde jaar acht 48% van de geënquêteerden echtscheiding in dat geval ontoelaatbaar, maar in 1975 - tien jaar later dus - is dat nog slechts 9 en in 1983 7%. In nog geen twintig jaar tijds is daarmee het denken over de echtscheiding onder de bevolking eveneens enorm geliberaliseerd.⁵

Eerst in de jaren zeventig gaat het ongetrouwd samenwonen in Nederland op enige schaal voorkomen. Het verbaast dan ook niet, dat pas nadien vragen naar dat samenwonen in het onderzoek van de publieke opinie een plaats krijgen. De Feijter meldt, dat in 1975 37% van de ondervraagden nog niets van andere samenlevingsvormen naast het huwelijk wil weten, maar nadien neemt de aanvaardbaarheid van die andere vormen kennelijk aanzienlijk toe. Zij, die samenwonen vóór het huwelijk afkeuren, vormen in 1980, 1983 en 1985 resp. ongeveer 19, 17 en 13% van de populatie.⁶ Vermeldingswaard is nog, dat onder de Nederlandse bevolking in die jaren meer tegenkanting bestaat ten aanzien van samenwonen als blijvend alternatief voor het huwelijk. In 1985 is $\pm$ 25% tegen het ongetrouwd samenwonen als zo'n alternatief. Tenslotte ontleen ik nog aan De Feijter's proefschrift enige gegevens over de aanvaarding van het samenwonen door twee homoseksuele mannen of twee lesbiennes. Zowel in 1980 als in 1985 keurt iets meer dan 15% der ondervraagden de homoseksuele samenwoning af, maar in 1980 is het aantal respondenten, dat geen mening over het verschijnsel zegt te hebben, veel groter dan in 1985. Het percentage instemmers is van 1980 op 1985 aan een aanmerkelijke groei onderhevig, te weten, van nog geen 45 naar 55.⁷

Na tientallen jaren, waarin het leven van de Nederlandse vrouw doorgaans goeddeels gericht is op huwelijksrelatie en gezin en zij daar normaliter ook vrede in vindt, begint tegen het einde van de jaren zestig de zgn. tweede feministische golf. In 1967 publiceert Joke Smit haar befaamd geworden artikel 'Het onbehagen van de vrouw' in De Gids. Het artikel geeft de stoot tot de oprichting van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM) in het volgende jaar. Tegen het eind van 1969 ontstaat een tweede feministische actiegroep, de geruchtmakende 'Dolle Mina'. Uit de twee voornoemde actiegroepen komt een succesvolle vernieuwingsbeweging voort, die als centraal oogmerk heeft de gefixeerde rolverdeling tussen man en vrouw ongedaan te maken en hun gelijke

---

⁵ Ibid., pag. 61.

⁶ Ibid., pag. 52.

⁷ Ibid., pag. 59.

maatschappelijke kansen te verbreden. Op het effect van deze beweging wordt o.m. ingegaan in rapporten van het in 1973 bij Koninklijk Besluit opgerichte Sociaal en Cultureel Planbureau. Aan die rapporten ontleen ik nog wat cijfers, die licht werpen op de voortgang van het (seks-)emancipatorisch denken in Nederland na het begin van de tweede feministische golf. Allereerst neem ik over uit het Sociaal en Cultureel Rapport 1984 de volgende cijfers aangaande de meningen onder de Nederlandse populatie inzake het buitenshuis werken van de getrouwde vrouw met schoolgaande kinderen in het tijdvak 1965-1983.

	1965	1970	1985	1978	1979	1980	1981	1983
het werken buitenshuis is:								
- aan te bevelen	1,7	16,1	13,6	15,9	11,4	12,7	11,1	13,2
- niet bezwaarlijk	14,1	40,3	44,1	40,9	54,6	51,9	51,2	51,0
- bezwaarlijk	83,7	43,6	42,3	43,2	33,9	35,5	37,7	35,8

Ik voeg hier direct aan toe, dat, blijkens hetzelfde rapport van het SCP, in 1981 en 1983 77,8 resp. 82,1% van de ondervraagden uit landelijk representatieve steekproeven het er sterk of zonder meer mee eens is, dat de kinderverzorging evenzeer een verantwoordelijkheid van de man als van de vrouw is.⁸

De laatste gegevens aangaande de opvattingen over de bewegingsvrijheid van de vrouw, die ik van het SCP -ditmaal uit De Sociale Atlas van de Vrouw 1991-overneem, betreffen het tijdstip van thuiskomst van een 20-jarige dochter. De lezer beschouwe nog de volgende cijfers.

	1965	1975	1980	1987
Wie moet volgens U het tijdstip van thuiskomst van een 20-jarige dochter bepalen?				
-aan dochter overlaten	17	30	42	43
-samen met dochter vaststellen	20	58	52	46
-ouders moeten tijd bepalen	53	13	6	11

Overigens doen zich in de percentuele verdelingen van de mannelijke en vrouwelijke antwoorden met betrekking tot deze kwestie volledig te verwaarlozen verschillen voor. Dat in 1987 meer respondenten de ouders de tijd willen doen bepalen dan in 1980 behoeft niet op een recente restauratieve trend te wijzen, gezien andere gegevens. In ieder geval is de aan het meisje toegekende vrijheid

⁸ Oudijk, C.; Sociale Atlas van de Vrouw 1983. Sociale en Cultureel Planbureau, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage, 1983, pag. 31.

sinds 1965 absoluut en relatief (in vergelijking met de jongen) veel groter geworden.⁹

Uit een zeer groot aantal beschikbare onderzoeksgegevens is hiervoor een selectie ten tonele gevoerd, die, hoewel uiterst beperkt, het beoogde doel voldoende lijkt te dienen. De herijking van het huwelijk en de opwaardering van de positie van de vrouw in de Nederlandse wetgeving sinds de jaren zestig, zoals die zijn beschreven in het vierde hoofdstuk van deze studie, volgen op (diepgaande) veranderingen in de opvattingen onder de bevolking en zij stroken daarmee. Anders gezegd: de naoorlogse evolutie van het Nederlandse huwelijksrecht lijkt goeddeels bepaald door de sinds de jaren zestig onder de bevolking verregaand veranderende waarde- en normoriëntaties inzake seksualiteit, huwelijk en gezin en sekserolverdeling.

De verklaring voor de evolutie van het huwelijksrecht van het zelfstandige Indonesië moet zonder twijfel in een heel andere richting worden gezocht. In dit verband valt er aan te herinneren, dat, terwijl het Nederlandse huwelijksrecht na de Tweede Wereldoorlog bijna voortdurend stuksgewijze in secularistische en individualistische richting wordt gewijzigd, het Indonesische slechts éénmaal en in zijn totaliteit verandering ondergaat. (En dit na verschillende mislukte voorgaande pogingen daartoe.) Wat de ontwikkeling in Indonesië betreft is de verklaring, veeleer dan in veranderende waarde- en norm-oriëntatie, te zoeken in duurzame ideologische krachtsverhoudingen binnen de samenleving. Op bedoelde verhoudingen hebben zowel niet-Indonesische als Indonesische sociaal-wetenschappelijke onderzoekers in soms zeer diepgravende onderzoeken licht geworpen. Meer gepreciseerd gaat het hier om de kracht van de Islamgetrouwen vs. die van de andersdenkenden. De samenstelling van het in 1971 gekozen deel van het Parlement, dat over de nieuwe huwelijkswet krijgt te beslissen, lijkt een belangrijke misrepresentatie te zijn van de relatieve macht van het islamitische denken binnen het Indonesië van de jaren zeventig. In dat Parlement vertegenwoordigt slechts goed een kwart van de verkozenen islamitische partijen. Dat niettemin een geïslamiseerde nationale huwelijkswet gelding krijgt, vloeit vermoedelijk hieruit voort, dat binnen de samenleving de islam een veel grotere machtspositie inneemt. Hierna wordt getracht in kort bestek over dit laatste de nodige opheldering te verschaffen.

In dit verband kan moeilijk voorbijgegaan worden aan het belangrijke onderzoek van Clifford Geertz over de religie op Java. Op Java, waar tweederde van de Indonesische bevolking woont en vanwaar sinds lang een omvangrijke transmigratie naar andere eilanden plaatsvindt, zouden drie bevolkingsgroepen zijn te onderkennen: de *abangan*, de *santri* en de *prijaji*. In een paar woorden typeert Geertz hen aldus: "'abangan', representing a stress on the animistic

---

⁹ Delft, M.L.E. van; Sociale Atlas van de Vrouw, deel 1. Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk, februari, 1991, pag. 69.

aspects of the overall javanese syncretism and broadly related to the peasant element in the population; 'santri', representing a stress on the Islamic aspects of the syncretism and generally related to the trading element (and to certain elements in the peasantry as well); and 'prijaji', stressing the Hinduist aspects are not constructed types, but terms and divisions the Javanese themselves apply."¹⁰ Ieder der drie groepen heeft reeds tijdens het Nederlandse bewind, maar ook nadien haar bepaalde politieke affiniteit. Abangan en prijaji neigen er toe de niet-godsdienstige maatschappelijke organisaties en partijen bij te vallen, terwijl uit de kring van de santri de bijval uitgaat naar de islamitische organisaties en partijen. Overigens laten zich, aldus nog steeds Geertz, onder de santri twee sub-groepen onderscheiden, te weten, de 'kolof' en de 'moderen' (traditionelen en moderneren). Er bestaat in een vijftal opzichten een tegenstelling tussen hen en dat heeft er toe geleid, dat het hun onmogelijk was, op te trekken als politieke eenheid.¹¹ (Hierna zal nog nader worden ingegaan op de Nahdatul Ulama, de partij der traditionelen, en op de Masjumi, de partij van de moderneren, wanneer de eerstgenoemde zich in 1952 van deze heeft afgescheiden.) Op de andere Indonesische eilanden doet zich de door Geertz naar voren gebrachte driedeling van abangan-santri-prijaji niet voor, maar wel treft men er santri tegenover andersdenkenden aan. Atjeh is een gebied, dat vanouds bekend is om zijn grote islamitische godsdienstijver, maar het is niet het enige gebied buiten Java, waar de bevolking in haar geheel of deels vurig islamitisch is. Vurige islamieten buiten Java hebben een sterke affiniteit tot dezelfde partijen als de santri op Indonesië's dichtstbevolkte eiland.

De geschiedenis van de Indonesische nationalistische beweging is in allerlei toonaarden en met variërende uitvoerigheid beschreven. Hier kan er mee worden volstaan, aan te stippen, dat er van stonde af aan binnen haar twee hoofdstromingen zijn. Enerzijds is er een seculier nationalisme, zoals dat al belichaamd wordt in de eerste nationalistische vereniging, Boedi Oetomo (1908). Anderzijds is er een op de Islam gebaseerd nationalisme, waarvan de Sarekat Islam (SI - 1912) de vroegste georganiseerde uiting vormt. En passant merk ik nog op, dat de eerstgenoemde organisatie een typische prijaji organisatie is en blijft, terwijl de SI, door een groep islamitische handelaren in Surakarta opgericht, spoedig een organisatie met meer dan twee miljoen leden vormt, die zijn verspreid over Java, Sumatra, Borneo (Kalimantan) en Celebes (Sulawesi). Voor het nog niet zelfstandig geworden Indonesië laat zich onmogelijk bij benadering vaststellen, hoe de sterkteverhouding tussen het seculiere en het op de islam gefundeerde nationalisme is, maar zowel het ene als het andere geeft het Nederlands-Indische gouvernement voortdurend reden tot grote zorg. Wanneer echter éénmaal de soevereiniteitsoverdracht einde 1949 heeft plaatsgevonden, wordt de hiervoor bedoelde sterkteverhouding spoedig

---

¹⁰ Ibid., pag. 6.

¹¹ Ibid., pag. 148-152.

duidelijk. In 1955 worden namelijk de eerste Parlementsverkiezingen, waarbij de gehele bevolking van Indonesië van 18 jaar en ouder stemgerechtigd is, gehouden.

Bijna 90% van de kiezers gaat in 1955 naar de stembus om zijn stem uit te brengen op één der meer dan 5000 kandidaten, voorkomende op één der meer dan 120 ingediende lijsten. Van deze meer dan 120 wedijverende partijen bijken er uiteindelijk 21 één of meer van de in totaal 275 zetels te hebben veroverd. Als de sterkste partij is uit de bus gekomen de Partai National Indonesia, de voortzetting van Sukarno's PNI uit de jaren 1927-1930. (In 1929 werd Sukarno met enige andere leiders van de PNI gearresteerd en na hun veroordeling tot gevangenisstraf hief het hoofdbestuur van de partij deze op.) De in 1945 herrezen PNI valt 23,5% van de stemmen toe. Het op één en op twee na grootste aantal stemmen hebben verkregen de Majelis Suro Muslimin Indonesia (Masjumi) en de Nahdatul Ulama (NU). De door de Japanners in november 1943 opgerichte Masjumi, (of het Overlegorgaan van Indonesische Moslims) besluit in november 1945 voortaan op te treden als politieke partij en haar valt 20,9% van de stemmen toe tijdens de krachtmeting van 1955. De NU, die in april 1952 is ontstaan door de afscheiding van traditionele elementen (kolot) van de Masjumi, heeft 18,4% van de kiezers achter zich gekregen. De vierde partij met meer dan 15% van de stemmen is de Partai Kommunis Indonesia (PKI), voortgekomen uit de door Sneevliet in 1914 opgerichte Indische Sociaal Democratische Vereniging (ISDV). Met een aanhang onder vooral de Midden- en Oost-Javaanse abangan is haar totale oogst 16,3% van het totaal aantal uitgebrachte stemmen. Meer dan driekwart van de zetels in het Parlement wordt, gegeven een stelsel van proportionele vertegenwoordiging, dus bezet door de vertegenwoordigers van vier der 21 tot het Parlement doordringende partijen. Hier is echter van veel meer belang, dat twee van die vier partijen islamitische partijen zijn en tezamen bijna 40% van de kiezers achter zich hebben gekregen. De eveneens islamitische PSII en Perti hebben elk slechts weinig succes geboekt, maar zij zijn toch nog altijd goed voor 2,9 en 1,3% van de stemmen. De gezamenlijke islamitische partijen mogen zodoende 43,5% van de kiezers als hun aanhanger beschouwen.¹²

Bij de verkiezingen voor het Parlement, die in 1971 gehouden worden, dingen veel minder partijen naar de gunst van de kiezers dan in 1955. Slechts 10 partijen is nu deelneming toegestaan. Van deelneming zijn o.a. uitgesloten de Masjumi en de PKI. De eerstgenoemde werd nog in de Sukarnistische periode verboden wegens haar betrokkenheid bij de PPRI-opstand in 1958. De PKI werd verboden wegens haar veronderstelde aandeel in de mislukte Untung coup van 1965. De 10 partijen, die wel aan de verkiezingen deelnemen, hebben op twee uitzonderingen na ook in het electorale gebeuren van 1955 geparticipeerd. De

---

¹² Muskens, M.P.M.; Indonesië een strijd om nationale identiteit, Uitgeverij Paul Brand, Bussum, 1969. pag. 182-209.

Partai Katolik, de PSII, de NU, de (protestantse) Parkindo, de Partai Murba, de PNI, de Perti en de IPKI nemen aan de voorgaande verkiezingen deel. De nieuwe sterren aan het firmament zijn de Parmusi, gesticht na het verbod van de Masjumi als een modernistische islamitische partij, en de Golkar (Sekertariat Bersama Golongan Karya of Gemeenschappelijk Secretariaat van de Functionele Groepen), de exponent van de militaire en burgerlijke krachten, die Suharto's Orde Baru steunen. In het vorige hoofdstuk is reeds iets over de uitslag van de verkiezingen anno 1971 gezegd door de vermelding van de zetelverdeling binnen de Dewan Perwakilan Rakyat tussen Golkar, de islamitische partijen, alsmede de bundeling van de christelijke partijen en de PNI. Het vermelde impliceert, dat bij die verkiezingen de voor het eerst deelnemende Golkar een enorme overwinning heeft behaald. Zij heeft maar liefst 62,8% van de stemmen verkregen, d.i. een bijna drie maal hoger percentage dan de winnaar uit 1955, de PNI. Laatstgenoemde partij, met in 1955 23,5% van de kiezers achter zich, heeft nog slechts 6,9% van de stemmen behaald. (De twee christelijke partijen, waarmee zij in het Parlement een verbinding aangaat, hebben samen 2,4% van de stemmen verkregen.) Omdat de Partai Murba en de IPKI de kiesdeler niet hebben gehaald, nemen verder in het Parlement alleen de islamitische partijen plaatsen in. Van hen brengt de PSII het dit keer tot 2,4% van de stemmen (1955: 2,9%), de NU tot 18,7% (1955: 18,4%) en behaalt de voor de eerste maal mededingende Parmusi 5,4%, maar blijft de ook in 1955 zeer weinig succesvolle Perti onder 1% (0,7%). Met deze percentages is het percentage der gezamenlijke islamitische partijen 27,2, wat veel minder is dan dat van 1955 (43,5%). Toch hebben de islamitische partijen het beter gedaan dan de overige.¹³

Van Marle, die een vergelijkende analyse van de verkiezingsuitslagen van 1955 en die van 1971 heeft gemaakt, trekt de vermoedelijk juiste conclusie: "It then appears that the Muslim parties have lost 38 per cent of their vote to Golkar, the Christian parties 48 per cent, and the non-religious parties 85 per cent."¹⁴ Genoemde auteur wijst er verder nog op, dat vrijwel zeker "quite a few former PKI adherents must have voted Golkar".¹⁵

Tegen de achtergrond van de door Van Marle berekende percentages 'zwevende kiezers', die in 1971 hun steun aan de Golkar in plaats van de islamitische, de christelijke of de seculiere partijen geven, is de werkelijke sympathie van de kiezers voor een islamitische politiek met 27,2% hoogstwaarschijnlijk significant ondervertegenwoordigd. Maar ook wanneer dat niet het geval zou zijn, dan valt evenwel te rekenen met de aanzienlijke invloed van moslimse maatschappelijke instellingen. De in 1912 opgerichte Muhammadiyah zoekt als niet-politieke partij met een modern-islamitisch karakter de sociaal-

¹³ Marle, A. van; Indonesian electoral geography under Orla and Orba. In Buiten de grenzen, sociologische opstellen aangeboden aan prof.dr. W.F. Wertheim, Boom en Zoon drukkerij, Meppel, 1971, pag. 130-150.

¹⁴ Ibid., pag. 139.

¹⁵ Ibid., pag. 140.

economische verheffing van de gelovigen te dienen. Muskens merkt over haar o.m. het volgende op: "Om haar sociale bewogenheid trekt de Muhammadiyah veel mensen aan. Haar veelzijdige activiteiten bestaan o.a. in het oprichten van scholen met onderwijs in niet alleen maar strikt godsdienstige vakken, in het oprichten van jeugdbewegingen, leeszalen, het uitgeven van boeken en het bouwen van ziekenhuizen. De Muhammadiyah had in 1966 ongeveer 200.000 leden. Zij beheert 4700 lagere scholen, 600 middelbare scholen, 6 faculteiten en 27 hospitalen en 48 weeshuizen. In 1962 werden haar scholen bezocht door 260.000 leerlingen."¹⁶ Maar ook onder de aanhangers van de traditionele (kolot) islam, wier partijvoorkeur vooral naar de Nahdatul Ulama uitgaat, zijn er de vele eigen instellingen. Evenals voor de supporters van de moderne islam is voor hen het belangrijkste middel om hun gedachtengoed te verbreiden het schoolse onderwijs. Zij hebben (tegenover de madrasah van de modernen) hun vele Koranschooltjes en als vervolg daarop de pesantren, kostscholen, waar leraren en studenten samenwonen en hun aandacht richten op Koranexegese, islamitische plichtenleer, de Traditie e.d. Muskens vermeldt, dat in 1965 er niet minder dan 25.000 koranscholen waren, terwijl het aantal scholen van het moderne type, waar naast godsdienstonderwijs ook ander onderwijs (wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis enz.) wordt gegeven, nog aanmerkelijk meer, namelijk 75.000 bedroeg.¹⁷ In 1966 kregen de islamieten er overigens verplicht godsdienstonderwijs op de staatsscholen door. Op die scholen wordt sindsdien bijna uitsluitend door islamitische catechisten les gegeven. Een misschien minder effectieve, maar wel zeer opvallende activiteit binnen het islamitische kamp uit de late jaren zestig en de vroege jaren zeventig vormt de moskeeënbouw. In de tweede helft van de jaren zestig verrijzen bijvoorbeeld alleen al te Makassar 100 nieuwe moskeeën en op overig zuidwest-Celebes nog eens 200 andere. Aan te nemen is, dat het enorme aantal islamitische dagbladen en tijdschriften met hun doorgaans felle religieus-politieke stellingnames in ieder geval, naast de onderwijsinstellingen, een belangrijke bron van islamiserende invloed vormen binnen de eigen kring. Aan te nemen is eveneens, dat althans de inhoud van de grotere van deze dagbladen en periodieken de overheid niet onverschillig laat.

Wanneer de nationale huwelijkswet in de vroege jaren zeventig opnieuw aan de orde is, zijn binnen de samenleving de islamgezinde krachten nog aanzienlijk. Evenwel, binnen het door prijaji-elementen gedomineerde overheidsapparaat zelf is er minstens één centrum, dat de zaak van de santri belangrijk tot steun is. Het is het Ministerie van Godsdienstzaken. In 1945 lijdt de poging, zo'n ministerie op te richten, schipbreuk. Uiteindelijk doet het niet aflatend ijveren van de islamieten de regering van de Republiek Indonesië begin 1946 toch besluiten tot

---

¹⁶ Muskens, M.P.M.; Indonesië een strijd om nationale identiteit. Uitgeverij Paul Brand, Bussum, 1969, pag. 90.

¹⁷ Ibid., pag. 92.

de oprichting ervan. Welke de taakstelling van het ministerie is, blijkt uit de structuur, die het sinds 1954 kent. Naast het kantoor van de Secretaris-Generaal zijn er vier hoofdafdelingen: de Afdeling Administratie, de Afdeling Godsdienstige Opvoeding, de Afdeling Godsdienstige Voorlichting en de Afdeling Rechtspraak. Eerstgenoemde is de grootste en belangrijkste. Zij ziet toe op de huwelijksluitingen en echtscheidingen volgens islamitisch recht, op de registratie van besnijdenissen, de bouw van moskeeën, de organisatie van bedevaarten, het bouwen van scholen en de benoeming van godsdienstleraren. (Binnen de afdeling hebben de protestanten, katholieken en Bali-hindoes eveneens hun administratie, maar deze maakt een zeer bescheiden deel van het geheel uit.) De Afdeling Godsdienstige Opvoeding houdt zich uitsluitend met de islamitische activiteiten bezig. Bij haar berust de supervisie op en de bevordering van het onderwijs in de islam op de gouvernementsscholen, terwijl zij zich ook bezig houdt met het bestuur van particuliere zowel als van overheidswegen opgerichte godsdienstscholen, inclusief universiteiten. De Afdeling Godsdienstige Voorlichting is het vooral, die het ministerie dienstbaar maakt aan de propaganda van de islam. Zij verspreidt brochures, boeken en tijdschriften en zij belegt conferenties ter bevordering van het islamitische denken. De Afdeling Rechtspraak tenslotte regelt alle zaken, die verband houden met de bemoeienissen van de Hoge Raad en de andere rechtbanken met het islamitische recht.

De reden, dat het Ministerie van Godsdienstzaken zo zeer de zaak van de Islam kan dienen, is gelegen in de continu zeer overheersende positie van moslimse militanten binnen zijn muren. Muskens illustreert die positie met een paar aardige cijfers. In het in 1955 gekozen Parlement heeft de NU 45 en de Masjumi 57 van de in totaal 257 zetels. Van de 45 NU-parlementariërs zijn er 21 en van de 57 Masjumi-verkozenen 15 als ambtenaar in dienst van het Ministerie van Godsdienstzaken. Niet onvermeld ook mag tenslotte blijven, dat het ministerie over een enorm budget beschikt. In 1968 is dat 3 miljard rupiah, meer dan de gezamenlijke budgets van de Ministeries van Sociale Zaken, Gezondheid, Ondernemingen en Mijnbouw!¹⁸

Anno 1973 leeft de overgrote meerderheid van de Indonesische bevolking nog steeds bij de islamitische huwelijkswetgeving. De regering dient dan een ontwerp van een nationale huwelijkswet in, dat van islamitische zijde als een ernstige aanranding van de eigen opvattingen wordt aangemerkt. In het licht van hetgeen hiervoor over de macht van de islamieten binnen de samenleving én binnen het overheidsapparaat is gezegd, wordt begrijpelijk, waarom bij het specifiek-Indonesische systeem van besluitvorming (musyawarah) de korte tijd later aanvaarde wet zo zeer strijdig is met het ontwerp.

---

¹⁸ Ibid., pag. 280-300.

LITERATUURLIJST

- Abdurrahman; Hukum Adat menurut perundang-undangan Republik Indonesia. Cendana Press, Jakarta, 1984.
- Abdurrahman & Riduan Syahrani; Masalah-masalah Hukum Perkawinan di Indonesia. Alumni, 1978.
- Apeldoorn, L.J. van; Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht. Uitgeversmaatschappij Holland, Amsterdam, 1925.
- Badan Pembinaan Hukum Nasional (Departemen Kehakiman); Seminar Aspek-aspek Hukum Peranan Wanita. Binacipta, Bandung, 1986.
- Bakri & K.H. Hasbullah; Kumpulan lengkap Undang-undang dan Peraturan Perkawinan di Indonesia. Djambatan, Jakarta, 1981.
- Bast, J.H.; Het ontwerp-Meijers voor een nieuw Burgerlijk Wetboek vergeleken met de bestaande wetgeving. Tjeenk Willink, Zwolle, 1956.
- Bellefroid, J.H.P.; Inleiding tot de rechtswetenschap in Nederland. Dekker en van de Vegt N.V., Nijmegen-Utrecht, 1950.
- Boland, B.J.; The Struggle of the Islam in Indonesia. Martinus Nijhoff, The Hague, 1982.
- Burgess, E.W.; The family from institution to companionship. American Book Company, New York, 1963.
- Darmodihardjo, D.; Orientasi singkat Pancasila. Lembaga Penerbitan Universitas Brawijaya, Malang, 1979.
- Dijk, R.van; Pengantar hukum Adat Indonesia. Sumur Bandung, Bandung, 1982.
- Direktorat Jendral Hukum Dan Perundang-undangan - Departemen Kehakiman; Sekitar pembentukan Undang-undang Perkawinan. Departemen Kehakiman, Jakarta, 1974.
- Djamil Latif, H.M.; Aneka Hukum Perceraian di Indonesia. Ghalia Indonesia, Jakarta, 1982.
- Djoko Prakoso & I Ketut Murtika; Azas-azas Hukum Perkawinan di Indonesia. Bina Aksara, Jakarta, 1987.
- Engelbrecht, W.A.; De Nederlandsch-Indische Wetboeken, A.W. Sijthoff's Uitgeversmij N.V., Leiden, 1933.
- Feijter, H. de; Voorlopers bij demografische veranderingen. NIDI, 's Gravenhage, 1991.
- Gautama, S.; Segi-segi hukum peraturan perkawinan campuran. Jakarta, 1968.
- Gandasubrata, Purwoto S.; Tinjauan mengenai perkawinan antar agama dengan berlakunya Undang-undang Perkawinan (U.U. no.1 tahun 1974). Seminar Fakultas Hukum Parahyangan, Bandung, 2 juni 1987.
- Geertz, C.; The social history of an Indonesian town. The M.I.T. Press, Massachusetts, 1985.
- Geertz, C.; Islam observed. Yale University Press, New Haven and London, 1968.

- Geertz, C.; The religion of Java. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1959.
- Hadikusuma, H.; Hukum Perkawinan Adat. Alumni, Bandung, 1983.
- Hoefnagels, G.P.; Gescheiden meningen. A.D. Donker, Rotterdam, 1982.
- Hoefnagels, G.P.; (niet) Trouwen en (niet) Scheiden. Ad. Donker, Rotterdam, 1984.
- Hoefnagels, G.P.; in Het huwelijk, Tjeenk Willink, Zwolle, 1984.
- Hoefnagels, G.P.; Samen trouwen, samen scheiden. Tjeenk Willink, Zwolle, 1990.
- Huussen, A.H. jr.; De codificatie van het Nederlandse huwelijksrecht, 1795 - 1838. Holland Universiteit Pers, Amsterdam, 1975.
- Ishwaran, K.; Family life in the Netherlands. Van Keulen N.V., The Hague, 1959.
- Junus, H.M.; Hukum Perkawinan dalam Islam. C.V. Alhidajah, Djakarta, 1968.
- Kamariah Tambunan/Setya Iswanti/Endang Ernawati; Rangkuman Informasi Suplemen 1, Wanita Indonesia. Pusat Informasi Wanita Dalam Pembangunan, PDII-LIPI, Jakarta, 1989.
- Kamerstukken nr.293, Wetsontwerp-bestrijding van zedeloosheid.
- Kamerstukken nr.848, Wetsontwerp-wijziging van bepalingen betreffende echtscheiding in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, enz.
- Kamerstukken nr.1430, Wetsontwerp-opheffing van handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw.
- Kamerstukken nr.8725, Wetsontwerp-wijziging van artikel 240bis en intrekking van artikel 451ter van het Wetboek van Strafrecht met uitsluiting van provinciale en gemeentelijke voorschriften.
- Kamerstukken nr.10213, Wetsontwerp-herziening van het echtscheidingsrecht.
- Kamerstukken nr.11164, Wetsontwerp-wijziging van de wet naar inleiding van herziening van het echtscheidingsrecht.
- Kamerstukken nr.15400, Wetsontwerp-gelijke behandeling van mannen en vrouwen.
- Kamerstukken nr. 16247, Wetsontwerp-wegneming van een aantal ongelijkheden tussen man en vrouw en het personen- en familyrecht en in enige andere wetten.
- Kamerstukken nr.19242, Wetsontwerp-herziening van het scheidingsprocesrecht.
- Kamerstukken nr.19908, Wetsontwerp-gelijke behandeling van mannen en vrouwen (betreft herziening van de wetgeving inzake gelijke behandeling van mannen en vrouwen).
- Kamerstukken nr.21881, Wetsontwerp-herziening van het scheidingsprocesrecht.
- Kan, J. van; Uit de geschiedenis onzer codificatie. Drukkerij de Unie, Batavia, 1927.
- Kooy, G.A.; Het veranderend gezin in Nederland. Van Gorcum, Assen, 1957.
- Kooy, G.A.; Het modern-Westers gezin. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1980.
- Kooy, G.A.; Seksualiteit, huwelijk en gezin in Nederland. Van Loghum Slaterus, Deventer, 1978.
- Kooy, G.A.; Huwelijkswetslagen in Nederland. Landbouwhogeschool, Wageningen, 1984.

- Kooy, G.A.; Instituut onder stress, in *Geregelde Spanning (Liber Amicorum voor P.B. Defaris)*, Deventer, 1984.
- Kooy, G.A.; *Huwelijksmislukking en echtscheiding*, F.J.R., 1990-10, pag. 218-224.
- Kooy, G.A.; *De huwelijksopvattingen der Nederlanders*, F.J.R., 1989-9, pag. 206-209.
- Marks, A.F.; *Familie in verandering*. Van Gorcum, Assen, 1978.
- Marle, A. van; *Indonesian electoral geography under Orla and Orba*. In *Buiten de grenzen*, Sociologische opstellen aangeboden aan prof.dr. W.F. Wertheim, Boom en zoon, Meppel, pag. 130-150, 1971.
- Minkenhof, A.; *De wet herziening echtscheidingsrecht*. Tjeenk Willink, Groningen, 1971.
- Marpaung, H.; *Masalah perceraian*. Tonis, Bandung, 1983.
- Mintaredja, H.M.S.; *Islam & Politiek, Islam & Staat in Indonesia*. Siliwangi, Jakarta, 1973.
- Mourik, M.J.A. van & Karstens-van Halsma, H.M.; *Huwelijksvermogensrecht M/V*. Kluwer, Deventer, 1987.
- Mourik, M.J.A. van; *Huwelijks- en vermogensrecht*. Tjeenk Willink, Zwolle, 1988.
- Mourik, van M.J.A. van; *Handboek voor het Nederlands vermogensrecht bij echtscheiding*. W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1983.
- Muskens, M.P.M.; *Indonesië een strijd om nationale indentiteit*. Uitgeverij Paul Brand, Bussum, 1969.
- Nederlands Juristenblad*, 1980, afl.41, pag. 1077.
- Nederlands Juristenblad*, 1990, afl.43, pag. 1699.
- Otto, J.M. en Pompe, S.; *Recht van de Islam 6, Islamitisch recht in Indonesië : 'Inlijsting' van de Sharia in het huidige nationale Huwelijksrecht*. Rimo-Maastricht, 1988, pag. 9-23.
- Otto, J.M., *Ontwikkelingen in het huwelijksrecht*. Seminar 'Family and Law', Leiden, 4 september 1990.
- Pauwels, J.M.; *Rechten en plichten van gehuwden*. ACCO, Leuven, 1980.
- Pijper, G.F.; *Studiën over de geschiedenis van de Islam in Indonesië 1900-1950*. E.J. Brill, Leiden, 1977.
- Pitlo; *Het Nederlands Burgerlijk Wetboek, Deel 1, Het Personen- en Familierecht (achtste druk)*. Gouda Quint B.V., Arnhem, 1989.
- Prawirohamidjojo, R.S.; *Pluralisme dalam perundang-undangan perkawinan di Indonesia*. Airlangga University Press, Surabaya, 1988.
- Prins, J.; *Tentang Hukum Perkawinan di Indonesia*. Ghalia Indonesia, Jakarta, 1982.
- Rasjidi, L.; *Hukum Perkawinan dan Perceraian di Malaysia dan Indonesia*. Alumni, Bandung, 1982.
- Ricklefs, M.C.; *A history of modern Indonesia*. Macmillan Education Ltd, London, 1987.
- Saal, C.D.; *Het boerengezin in Nederland*. Van Gorcum, Assen, 1958.
- Safioedin, A.; *Sekelumit persoalan Hukum Perkawinan*. Sinar Wijaya, Surabaya, 1983.

- Saidus Syahar; Undang-undang Perkawinan dan masalah pelaksanaannya (Ditinjau dari segi Hukum Islam). Alumni, Bandung, 1981.
- Saragih, D.; Pengantar Hukum Adat Indonesia. P.T. Tarsito, Bandung, 1980.
- Scholten, P.; Sejarah dan perkembangan Kitab Undang-undang Hukum Perdata (Burgerlijk Wetboek), Ghalia Indonesia, Jakarta, 1981.
- Smit, J.; Er is een land waar vrouwen willen wonen. Feministische Uitgeverij Sara, 1974.
- Smit, J.; Wat is er met de vrouwenbeweging gebeurt? Nijgh & Van Ditmar, Amsterdam, 1989, pag. 9-37.
- Subekti, Pokok-pokok Hukum Perdata, P.T Intermasa, Jakarta, 1980.
- Supomo, R. & Djokosutono, R.; Sejarah politik Hukum Adat. Pradnya Paramita, Jakarta, 1982.
- Suwondo, N.; Kedudukan wanita Indonesia dalam Hukum dan Masyarakat. Ghalia Indonesia, Jakarta, 1981.
- Ter Haar, B.; Beginselen en stelsel van het adatrecht. J.B. Wolters, Groningen -Batavia, 1946.
- Tichelman, F.; Stagnatie en beweging, Sociaal-historische beschouwingen over Java en Indonesië in Aziatisch verband. Academisch Proefschrift, Huisdrukkerij Universiteit van Amsterdam, 1975.
- Vollenhoven, C. van, Het Adatrecht van Nederlands-Indië, deel 1, E.J. Brill, Leiden, 1918.
- Wamelen, C.G.M. van; Ouderschap en ouderlijk gezag na scheiding. W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1987.
- Wantjik Saleh, K., Hukum Perkawinan Indonesia. Ghalia Indonesia, Jakarta 1982.
- Wignodipoero, R.S.; Kedudukan serta perkembangan Hukum Adat setelah kemerdekaan. Gunung Agung, Jakarta, 1983.
- Wignodipuro, S.; Pengantar dan asas-asas Hukum Adat. Gunung Agung, Jakarta, 1982.
- Wirjono Prodjodikoro, R.W.; Hukum Perkawinan di Indonesia. Sumur Bandung, Bandung, 1984.
- Zahry Hamid, H.; Pokok-pokok Hukum Perkawinan Islam dan Undang-undang Perkawinan Indonesia. Binacipta, Bandung, 1976.

SUMMARY

This study describes the development of Dutch and Indonesian marriage law after August 1945. Its main objective was to find out whether marriage law in the Netherlands and its former colony developed in different directions or, have become more similar. In the second place, the study aimed at an explanation of the development, either converging or diverging, which would be found. Since it was necessary in this comparative study to determine to what extent marriage law of the Netherlands and that of the Dutch East Indies were similar at the moment that Indonesia declared its independence, a considerably longer period than the last 45 years has been studied. To begin with, the development of Dutch marriage law since the Republic of the Seven United Netherlands until 1945 is investigated (chapter 2). Next, the evolution of marriage law in the Dutch East Indies since the early 19th century is amply considered (chapter 3). Thus, it was possible to draw a conclusion about similarities and differences between the law in the motherland and its colony at the moment the latter became independent. Further, the development of Dutch marriage law between 1945 and 1990 is scrutinized (chapter 4), followed by a rather ample and extensive consideration of the development of marriage law in independent Indonesia (chapter 5). Finally, it is attempted to explain the diverging evolution that has been found between the two countries (chapter 6). The principal results of the investigation will follow in the next few paragraphs.

Although between 1838 and 1945 numerous changes took place in details of the Dutch marriage law, this law nevertheless remained essentially the same during this period of over 100 years. It can be characterized as a type of law in which the values and norms of calvinistic protestantism express themselves clearly. Within (monogamous) marriage, wives are subordinate to their husbands and the former are even legally incompetent to act. Divorce is possible but only when -after a legal separation of at least five years- on the ground that the defendant has brought thorough grief upon the plaintiff (adultery, malevolent desertion, physical abuse of the partner, criminal offence) and also when there is mutual consent of both parties.

On the arrival of the Dutch in the East Indies archipelago a great number of marriage law systems of a common law type existed there, and also

marriage law of the most important world religions (Hinduism, Buddhism, Islam and Christianity) had penetrated. During the long period of the Dutch East Indies Company rule there was hardly any involvement of the Dutch authorities in the legal aspects of marriage in the colony, but after the establishment of the Kingdom of the Netherlands in the early 19th century, the involvement increased considerably. To begin with, in 1848 a Civil Code was promulgated in the colony for its European inhabitants. (This Code -it should be added- was almost identical to the Civil Code that had been operative in the Netherlands since 1838.) Then, in 1848 a legal marriage between christian and non-christian was made possible and submitted to regulations. (So far, such a marriage had been prohibited in the colony.) Fifty years later a regulation came into force concerning marriages between persons subjected to different legal systems. It deserves mentioning as well that in 1917 persons of Chinese descent were subjected to the Civil Code which had been introduced for the Europeans in the colony 70 years earlier. The colonial government kept away from interfering with Islamic marriage law that the wide majority of the indigenous population had embraced, but around 1930 registration of all marriages and repudiations amongst the Islamites became a legal obligation. Finally, in 1933 the Marriage Ordinance Christian-Natives came into operation. From then on the marriages of christianized natives (some 5% of the indigenous population) were subjected to legal regulations, that were partly the same as those for European and Chinese subjects, but otherwise complying with the customary law of these christian natives. When the Netherlands had to give up the Dutch East Indies after the Second World War, not one single encroachment had been made upon native Islamic and customary regulations by the colonial government, but however codified Western law had penetrated.

Whereas marriage law had remained essentially unchanged from the early 19th century until the end of the Second World War, fundamental changes took place in Dutch marriage law after 1945. Juridical thinking about marriage evolved from institutional appraisal to relational valuation of the marital bond. In the legislator's thinking marriage did not only range from an institution mainly kept effective for societal welfare, to a satisfactory relation for the marriage partners, but it also lost its previous unassailable position of being the only acceptable sexual and procreational relationship. (Unmarried cohabitations that has rapidly become common amongst youngsters and formerly married persons since the early seventies, has obtained a legal status and consequently detracted from the economic and other advantages of the marital bond.) With regard to the legal relation between the marriage partners,

the main changes that have taken place are a considerable increase of the status of the female partner and a substantially increased room for divorce.

In independent Indonesia the marriage regulations dating from the Dutch period, kept their validity for almost 30 years, although a uniform marriage law applicable to all Indonesian citizens had already been advocated from various sides long before independence. After several bills had been rejected by Parliament, a bill submitted by the Minister of Justice in 1973 led to such a uniform regulation. However, this bill and the national marriage law approved by Parliament a few months later, sharply contrast with one another in essentials. What the government proposed was a national regulation which showed a very close similarity to that of the Civil Code and the Marriage Ordinance Christian-Natives introduced under colonial rule. What was approved by Parliament was a marriage law that required a religious solemnization of marriage prior to its civil registration, and that offered the possibility of polygyny to Islamites. This development is all the more remarkable since the Islamic opposition in the Parliament occupied only some 25% of the seats.

Without any doubt, the evolution of marriage law in the Netherlands and in Indonesia since 1945 should be characterized as a diverging one. Whereas the development in the Netherlands was an evolution from institutionalism based on protestantism to secularized individualism, the national marriage law of Indonesia mainly expresses islamic institutional thinking. The causes of the diverging evolution seem to be fairly clear. The continuous development of Dutch marriage law can be interpreted as a result of the thorough changes in values and norms amongst the Dutch population, in particular since the sixties. The one and only time Indonesian marriage law was changed in the early seventies must be understood in its more or less Islamic character as a consequence of Islamic zeal and power which the government had underestimated. Even though the Islamic group in Parliament was at the time relatively small, a large part of the population judged the bill of 1973 to be a serious attack on their conservative Islamic conception of marriage. Furthermore, within the government there was at least one Islamic stronghold, the Ministry of Religion. And finally, decision-making in Parliament occurred according to the principle of 'musyawarah', which implies that no voting takes place.